

Tárkányi Ákos

Családi életre nevelő és házasságra felkészítő iskolai képzések és tanfolyamok külföldön

A párokapsolatok növekvő labilitásának és megromlásuk, felbomlásuk magas gazdasági és társadalmi költségeinek ismeretében alapvető fontosságú társadalompolitikai célnak tekinthető a párokapsolatok minőségének és stabilitásának javítása. Mind a házasságra mint társakapsolatra való jobb felkészítés, mind pedig a házasság közben felmerülő problémákkal, konfliktusokkal kapcsolatos tanácsadás segíthet e cél elérésében.

BEVEZETÉS

Házasságra felkészítő képzések, programok és hatásaik a párokapsolatokra címmel kutatás¹ indult 2009-ben a házasságok megromlását megelőző képzések, tanfolyamok hazai és külföldi példái-
nak a felmérésére, bemutatására és elemzésére. A kutatás keretében interjúk segítettek a hazai kezdeményezések alapos megismerésében, és internetes adatgyűjtés, majd a kapott információk feldolgozása a külföldi (főként amerikai) programok feltérképezésében. Jelen cikkben² bemutatjuk a családi életre nevelés, a házasságra felkészítés szükségessége mellett szóló tényeket, érveket, majd az e téren alkalmazott oktatási stratégiákat, programokat, ezek módszereit és eredményeit. Végül az ismertetett tapasztalatok tanulságaival és az ilyen programok hazai fejlesztésének, valamint a külföldi programok hazai adaptációjának lehetőségeivel foglalkozunk.

A PÁRKAPCSOLATOK MEGROMLÁSÁNAK, FELBOMLÁSÁNAK TÁRSADALMI KÖLTSÉGEI

A párokapsolatok megromlásának és a válásoknak magasak a társadalmi költségei. Egy amerikai szociológiai vizsgálat (CHERLIN 1998) kimutatta, hogy a válás (vagy valamilyen közvetlenül hozzá kapcsolódó tényező) olyan maradandó pszichés károsodást okoz a gyermekeknek, amelynek a negatív hatása még felnőttkorban is kimutatható. Természetesen nemcsak a válás ténye, hanem a szülők ezt megelőző rossz kapcsolata is negatív hatással

- 1 A kutatás a Tudomány a Családért Egyesület megbízásából zajlott „A gazdasági fejlődésnek és a magyar társadalom egészségi állapotának kapcsolata a családok stabilitásával” című, NKTH INNOTARS OMFB-00701/2009 számú pályázati projekt keretében.
- 2 Fő forrása a kutatási projekt keretében készült tanulmány, mely a külföldi, főként amerikai családi életre nevelési programokat mutatja be: Kolonits Klára: Kapcsolatra és házasságra nevelés: Elmélet és gyakorlat. Kézirat. A magyar programok részletesebb bemutatását lásd Kolonits, 2010 (mely jelen cikknek egy korai, rövid változata).

lehet a gyermekekre (RANSCHBURG 1994). Kutatási eredmények szerint a később elváló szülők gyermekeinek az intellektuális teljesítménye a válás előtt is és a válás után is folyamatosan romlott. Az önbecsülésük viszont a válásig csökkent, onnan megint növekedett (SUN 2002). A később elváló szülők gyermekeinél már a válás előtt nagyobb volt a szorongás és a depresszió, valamint az antiszociális viselkedés szintje az átlagosnál. Utóbbi nem nőtt a válás után, de a szorongás és a depresszió szintje igen (STROSCHER 2005).

Egy vizsgálat kimutatta, hogy a két szülő által, ép családban nevelt tizenévesek között jóval ritkább az alkohol- és drogfogyasztás, valamint a dohányzás (az iskolai végzettség hatását kiszűrve is), mint az egy szülő által, csonka családban neveltek között (JOHNSON 1996). Az egy szülő által, csonka családban nevelt fiúk esélye jóval nagyobbak bizonyult arra, hogy valami olyan törvénybe ütköző dolgot követnek el, amiért szabadságvesztésre ítélik őket, mint a két szülő által, ép családban neveltek között (több tényezőt kiszűrve is) (HARPER 1998). A 2009-es magyar felmérésünk során azt tapasztaltuk, hogy az elváltak gyermekeinek iskolai teljesítménye átlagosan gyengébb volt, mint a házasságban nevelt gyermekeké.

Nemcsak a gyermekekre, hanem a felnőttekre is igen negatív hatással lehet a párkapcsolat megromlása. A házassági konfliktus 3,7-szeresére növelte az iszákosság kialakulásának kockázatát (WHISMAN 2006), az alkoholizmus mellett más pszichés problémák kialakulásának a valószínűségét is növelte (OVERBEEK 2006).

A csonka családok jelensége a gyermekek szegénységét növelő egyik fő tényező (BLANK 1997). A csonka családok a gyermeket nevelő családok átlagánál jóval szegényebbek, amiben szerepet játszhat az is, hogy a fejlett országok egy részében főként az alacsony iskolai végzettségűek között fordul elő ez a jelenség, és az is, hogy a kapcsolat fölbomlásával kiesik a partner keresete. „A család instabilitása a szegénység egyik fő katalizátora” – amint az egyik ismert szociálpolitikai szakértő megállapítja (ESPING-ANDERSEN 1999).

A házasság arányának csökkenése, az élettársi kapcsolatok terjedése valószínűleg tovább növeli a csonka családban élő gyermekek arányát. Ha a szülők élettársi kapcsolatban élnek, akkor Norvégiában 2,5-szer, az USA-ban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban ötször akkora a valószínűsége annak, hogy a gyermekek kénytelenek megtapasztalni a szétválásukat, mint hogyha házasságban élnek (JENSEN 2003; LES FEMMES 1995; OSBORNE 2007; STATE 2006).

Érdemes megjegyezni, hogy bár mindezek a bemutatott problémák elsődlegesen „társadalmi költségnek” minősíthetők, de mindnek megvannak a pénzben mérhető, gazdasági költségei is. Az alkohol- és drogfogyasztás, a mentális betegségek, a bűnözés, mind szociális, egészségügyi és egyéb (pl. rendőrség, igazságszolgáltatás) kiadásokat jelentenek az államnak, a gazdaság számára pedig csökkentik a rendelkezésre álló alkalmas munkaerő számát. Utóbbi csökkentheti az ilyen esetekben átlagosan gyengébb iskolai teljesítmény is. A szociális segítségre szoruló csonka családok is pluszkiadást jelentenek az államnak (ami már csak az előbbi negatív következmények megelőzése vagy enyhítése érdekében is szükséges).

A válások aránya többszörösére nőtt Magyarországon az elmúlt évtizedekben. A közel-múlt adatai alapján valószínűsíthető, hogy amennyiben a házasságok labilitása nem csökken, az első házasságok legalább 40 százaléka felbomlik. Ugyanakkor a teljes első női házasságkötési arányszám annyira lecsökkent, hogy ennek trendjét a jövőre továbbvetítve az várható, hogy csak a mai tizenévesek fele-kétharmada fog házasságot kötni élete folyamán. A házasságokat a meg nem házasodók esetében általában élettársi kapcsolatok helyettesítik. Ezekről számos szociológiai kutatási eredmény kimutatta, hogy jóval labilisabbak a házasságoknál (LERIDON 1990; LES FEMMES 1995; WU 1995; KAMARÁS 1996; LINDGREN 1997; KIERNAN 1999; LICHTER 2006), hamarabb és nagyobb arányban bomlanak fel még úgy is, hogy a válási arányszám is magasra nőtt. Emellett számos kutatási eredmény szerint gyakrabban bomlanak fel azok a házasságok, amelyeket élettársi kapcsolatban élés előzött meg, mint amelyeket nem (BENNET 1987; DEMARIS 1992; AXINN 1992; Berrington 1999; KIERNAN 1999a, b; COHAN 2002). Ma már „együttélési effektusnak” nevezik azt az immár közismert tényt, hogy a házasság előtti együttélés (nagy átlagban) rossz hatással van az azt követő házasságra. Azok a nők, akik a házasságkötés előtt több partnerrel éltek együtt, nagyobb valószínűséggel váltak el³ (TEACHMAN 2003; LICHTER 2005). Így kialakult a párkapcsolatok általános labilitása és a jövőre nézve is ez, sőt ennek még növekvő aránya jelezhető előre.

Kimutatták, hogy a prevenciók kezdeményezések, például házasság-előkészítő programok hatékonyan megelőzik a házassági problémákat és a válást (ADLER-BAEDER 2004; CARROLL 2003; JAKUBOWSKI 2004). A legtöbb ilyen program azonban olyan felnőtteket ér el, akik már elkötelezett kapcsolatokban vannak. Gardner (2000) szerint előnyei lennének, ha már az iskolában tanítanák a fiataloknak a házassági és kapcsolati készségeket. Sok kapcsolati attitűd és viselkedési minta már kialakul, formálódik és megszilárdul a korai élet során a családi interakciók és a tizenéves szerelmi kapcsolatok során, jóval a felnőttkor előtt.

A FIATALOK SZEXUÁLIS ÉS PARTNERKAPCSOLATAI

A házasságkötés előtt több korábbi partnerrel való együttélés növelte a válás valószínűségét, ahogyan növelte azt a korábbi partnerkapcsolatban történt házasságon kívüli szülés ténye is (TACH 2009). Hogy ne jelentsenek veszélyt a későbbi házasságra nézve, az egyik alapvető lehetőségnek az ilyen házasság előtti intim kapcsolatok (élettársi kapcsolat vagy „látogató párkapcsolat”) minőségének, stabilitásának a növelése tűnik, a másíknak az ilyen kapcsolatok elkerülése a házasságkötésig. Amennyiben javul ezek minősége és stabilitása, akkor ritkábbá válhat a felbomlásuk, és így azok az esetek is, amikor több ilyen kapcsolat is volt a házasság előtt, vagy amikor a házasság előtti, felbomlott kapcsolatból már gyermek is született. Kérdés, hogy ez hogyan érhető el, és hogy a másik lehetőség – nemi önmegtartóztatás a házasságig – mennyire sikeresen valósítható meg.

3 Ezt valószínűsítő eredményeket kaptunk az INNOTARS kutatási projekt keretében készült 2009-es „Családi kapcsolatok” felmérésünk magyar adatai alapján is.

A házasság előtti, szexuális kapcsolatot is magukba foglaló párkapcsolatok nem csak a későbbi házasság szempontjából jelentenek problémát. Különösen tizenéves korban, de akár később is, növelhetik az AIDS és más nemi vagy nemi úton terjedő betegségek arányát, valamint az abortuszokét.

A házasságon kívüli szülések száma magasra nőtt az utóbbi évtizedekben a fejlett világban. Az ilyen esetekben a gyermek apja nem egyszer már a gyermek születésekor sincs szoros kapcsolatban az anyával. Többnyire viszont élettársi kapcsolatban vagy látogató párkapcsolatban élnek a gyermek szülei. Ugyanakkor az élettársi kapcsolatokról tudjuk, hogy igen bomlékonyak, akkor is, ha gyermekek élnek bennük. Így a házasságon kívüli szülések növekvő aránya minden valószínűség szerint egyszersmind a csonka családban élő gyermekek növekvő arányát is jelenti. Ez a helyzet, egyedül maradni egy szülőnek – legtöbbször az anyának – a gyermekkel tizenéves korban még súlyosabb egyéni pszichés és szociális problémát jelenthet, mint később.

Egy kutatásban (SABIA 2009) azt tapasztalták, hogy azok a lányok, akik később kezdtek nemi életet élni, jóval messzebb jutottak az iskolák elvégzése terén. A hatásnak csak egy kisebb részéért volt felelős a házasságon kívüli gyermekszülés, tehát a korán kezdett nemi életnek ettől függetlenül, önmagában is volt jelentős negatív hatása az iskolázottság szintjére. Talán a korán kezdett nemi élettel együtt járó pszichológiai és érzelmi károk (pl. a többek által már kimutatott depresszió) magyarázhatják ezt. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek között erősebb volt ez a kimutatott összefüggés, mint a magasabb iskolai végzettségűek között.

Így több komoly érv is szól amellett, hogy a nemi életet tizenéves korban kerülni kell, és ennél idősebb életkorban is ajánlatos legalábbis az óvatosság, tartózkodás e téren a házasságkötés előtt. Ugyanakkor a kialakult társadalmi helyzetben kérdés, hogy mennyire reálisak ezek a megfontolások. Általánossá vált a fejlett országokban, hogy a fiatalok zöme 20 éves korára túl van az első nemi kapcsolaton. Míg a nemi érés időpontja tipikusan 12-13 éves kor körül van, az első házasságkötéseké, egyre későbbre tolódva, átlagosan már a 30 éves életkorhoz közelít számos fejlett országban. Így kialakult egy hosszú, gyakran 15–20 éves életszakasz a legtöbb fiatal életében, amelyben már nemileg érettek, de még nem házasok. A legtöbben pedig már ebben az időszakban (vagy annak jelentős részében) is nemi életet élnek.

Amellett tehát, hogy „mit lehet tenni a házasságok jobb működése érdekében” az is kérdés – valamennyire az előbbi kérdés része is –, hogy „mit lehet tenni e 15-20 éves problematikus életszakasz áthidalására, mit lehet tenni annak minél reálisabb, bölcsőbb, minél kevésbé kockázatos átélése érdekében”.

NEMI FELVILÁGOSÍTÁS ÉS ÖNMEGTARTÓZTATÁSRA NEVELÉS

A tizenévesek, a serdülők vannak a leginkább kockázatos, sérülékeny helyzetben, nemcsak az önálló kereset gyakori hiánya miatt, hanem azért is, mert ők tudják legkevésbé fölmérni tetteik következményeit. Az Amerikai Egyesült Államokban két fő válaszlehetőség jelent meg, kétféle törekvés alakult ki a problémák kezelésére, a tizenévesek körében a nemi élettel járó kockázatok csökkentésére. Az 1970-80-as években vált népszerűvé és terjedt el az iskolai nemi felvilágosítás keretében a születéskorlátozó, fogamzásgátló eszközök (főként az óvszer) használatára való oktatás gyakorlata. Valamivel később, főként az utóbbi két évtizedben váltak népszerűvé a szintén iskolai keretekben a fiatalokat a nemi önmegtartóztatásra nevelő programok. Kialakult a két irányzat vitája is arról, hogy melyik hatékonyabb a kockázatok csökkentésében a fiatalok számára.

Az óvszeres stratégia hívei szerint több kutatási eredmény bizonyítja,⁴ hogy a nemi felvilágosítás késlelteti a nemi élet megkezdését⁵ (szemben az ellentábor gyakori állításával, mely szerint előbbre hozza), csökkenti a nemi partnerek átlagos számát⁶ és növeli az óvszer használatának a valószínűségét.⁷

Az önmegtartóztatást ajánlók is idéznek eredményeket az általuk támogatott stratégia sikerét illetően. Például egy kaliforniai középiskolában az egyik önmegtartóztatásra nevelő (abstinence education, AE) program eredményeként két év alatt a hetedére csökkent a várandós lányok aránya. Washington, D. C. több iskolájában bevezettek egy hasonló programot, aminek a hatására a diákok között a nemi életet élők aránya 71 százalékról 3 százalékra csökkent, a tizenéveskori várandósságoké is hasonlóan nagy arányban, huszadára.⁸

Tennessee állam 3 nagy megyéjében tartottak kizárólag önmegtartóztatásra nevelést. A kutatások szerint e három megyében 1991 és 1996 között 14-38 százalékkal csökkent a tizenéves terhességek száma. Négy másik nagy megyében, ahol biztonságosabb szexet tanítottak vagy nem volt egész megyére kiterjedő nemi életre nevelés, maximum 7 százalékkal csökkent a tizenéves terhességek száma.

Egy újabb kutatásban amerikai fekete tinédzsereket vizsgáltak négy csoportban. Az egyik csoport kizárólag önmegtartóztatásra nevelést kapott, a „biztonságos szex” csoport a fogamzásgátlásról tanult, a harmadik csoport mindkettőt tanulta, a kontrollcsoport pedig a szexualitást nem tárgyaló egészségnevelést kapott. A tanulmány szerint a csak önmegtartóztatásra nevelést kapott fiatalok a rákövetkező 2 év során egyharmaddal kevésbé valószínűen létesítettek nemi kapcsolatot, mint a többi három csoport tagjai. Az a kisebbség, aki a kizárólag önmegtartóztatásra nevelésben

4 ALFORD, 2005

5 KIRBY, 2001; AMERICAN, 2000; COMMITTEE, 2000; UNAIDS, 1997; Baldo, 1993; ALFORD, 2003

6 Alford, 2003

7 KIRBY, 2001; COMMITTEE, 2000; UNAIDS, 1997; ALFORD, 2003

8 NAPIER, 1997

részesültek közül mégis létesített szexuális kapcsolatot, ugyanannyira valószínűen használt kondomot, mint azok, akik fogamzásgátlást tanultak.⁹

Mindkét tábor tanulságos kritikákat fogalmaz meg a másik eredményeit illetően. Az önmegtartóztatás hívei felhívják a figyelmet az 1986-os *Louis Harris*-felmérés eredményére, mely szerint azon tizenéveseknek, akik nemi felvilágosításban részesültek, a 46 százaléka élt már nemi életet a felmérés idejéig, míg akik nem részesültek ilyenben, azoknak csak a 34 százaléka.¹⁰ Az IRE nevű intézet kutatási eredménye szerint a nemi felvilágosításban részesülő tizenévesek között magasabb volt a fogamzások és alacsonyabb a gyermekszülések aránya az átlagosnál. A különbséget az abortuszok magas aránya magyarázta.¹¹ Az óvszer a lehető leghatékonyabb használat esetén viszonylag magas hatékonysággal gátolhatja meg a fogamzást, de gyakran ennél jóval kevésbé hatékony¹² a nem kellően szakszerű használat miatt. (Például nem szakszerű használat mellett 100 nemi életet élő nőből egy év alatt akár 16 is tapasztalhat fogamzást.) Ha pedig a fogamzást sem feltétlenül gátolja hatékonyan, akkor hogyan jelentene biztos védelmet az AIDS és más betegségek ellen?¹³ Ugyanakkor tizenévesek alkalmi nemi kapcsolataiban aligha tekinthető reális várakozásnak, hogy rendszeresen a lehető legnagyobb hatékonysággal fogják használni. Így, bár csökkentheti az óvszer a kockázatot valamelyest, de hosszabb időszakon át a viszonylag gyakran nemi életet élő fiatalok kockázata (akár a nem kívánt fogamzást, akár a nemi betegségeket illetően) még emellett is magas lehet. Ezért jobb a nemi önmegtartóztatás.

Az óvszeres stratégia tábora szerint viszont az önmegtartóztatásra nevelő programok hosszú távon nem hatékonyak. Igaz, hogy volt olyan program, amely legalább 18 hónappal késleltette az első nemi kapcsolat időpontját a tizenévesek között,¹⁴ de később a programban résztvevők zöme élt nemi életet a házasságkötés előtt, méghozzá jó néhányan több partnerrel is. Így a nemi betegségek aránya végül már nagyjából megegyezett közöttük a programban részt nem vettekre jellemző értékkel.¹⁵

A két tábor közötti köztes stratégiák is elterjedtek az USA-ban az utóbbi időszakban, amelyek kombinálják az óvszer vagy más születéskorlátozó eszköz használatára való oktatást az önmegtartóztatás fontosságának a hangsúlyozásával.

9 JEMMOTT, 2010

10 CHOOSE

11 CHOOSE; OLSEN, 1987

12 Lásd pl. TRUSSELL, 1992; DAVIS, 1999 (<http://www.guttmacher.org/pubs/journals/3127299.html>)

13 Az egyik idézett tanulmány (Davis, 1999) eredménye szerint az óvszer rendszeres használata évi 1 százalékra csökkentette a HIV-fertőzés gyakoriságát, ha a partner fertőzött volt. Ez más szóval azt jelenti, hogy 30 olyan személyből, aki rendszeresen nemi életet él egy másik, HIV fertőzött személlyel, 10 év alatt 3 fogja elkapni a fertőzést. Ennek nem annyira tizenévesek, mint inkább rendszeresen nemi életet élő homoszexuális párok esetén van nagy jelentősége.

14 Ugyanakkor megjegyzendő, hogy más forrás szerint akár három évvel is késleltethette ez a fajta program a nemi élet kezdetét az ilyenben részt nem vettekhez képest (STAMMERS; BEARMAN, 2001).

15 MYTHS, BRÜCKNER, 2005

Az idézett eredmények, érvek és ellenérvek fényében megfogalmazható az a következtetés, hogy bár az óvszer használata csökkentheti a tizenéveskori nemi élettel járó kockázatot, de a rendszeresen nemi életet élők kockázata mégis elég magas lehet. Így mindenképpen ajánlható az óvszer használata mellett jelentős mértékű, vagy akár a teljes fokú önmegtartóztatás. Kérdés, hogy utóbbi két lehetséges stratégia közül melyik mennyire hatékony hosszú távon.¹⁶ Valószínűnek tűnik, hogy bármilyen hatékony is legyen egy önmegtartóztatásra nevelő egyszerű iskolai program, annak a hatása idővel elhalványul a benne résztvevőkben. Ezért az önmegtartóztatásra nevelés (AE) hatékonysága érdekében szükség lehet újabb, későbbi megerősítő programokra, vagy valamiféle baráti kapcsolatokra, szociális hálózatra (pl. klubok), amely újra meg újra megerősíti, fenntartja az eredeti hatást.

Az említett 15-20 éves (a nemi éréstől a házasság tipikus koráig terjedő) időszak során óvszer használata mellett is meglehetősen kockázatos, többféle szempontból is a „bármikor, bárkivel nemi életet élni” felfogása. Vagy a házasságig való önmegtartóztatásra kellene tehát törekedni, aztán pedig jó és stabil házasságra, vagy pedig legalább „komoly, tartós és hűséges” élettársi vagy látogató kapcsolat kialakítására, és elérni azt, hogy az utóbbi lehetőleg ne bomoljon föl. Kérdés, hogy e két elképzelés közül társadalmi méretekben melyik mennyire reális.¹⁷ Egy harmadik lehetőség, hogy gyermeket már akkor is vállalnának a fiatalok, és ezt megelőzően már akkor is összeházasodnának, ha még nincs meg a diploma vagy az első biztos munkahely – akár 20 éves koruk körül. Ilyen esetben persze a szüleikre hárul nemcsak az ő eltartásuk terhe, hanem a gyermekeiké is.

A HÁZASSÁGRA VALÓ FELKÉSZÍTÉS FAJTÁI, TAPASZTALATAI, EREDMÉNYEI AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Az Egyesült Államokban az említett önmegtartóztatásra nevelés (AE) mellett több más ága is kialakult a fiatalok házasságra való felkészítésének. Bár igen fontos probléma a házasság előtti, gyakran hosszú időszak, és annak a jellege, de a házasságok minősége és problémái nem feltétlenül csak ettől függenek. Egy párkapcsolatnak, egy házasságnak számos olyan sajátossága lehet, amely sikeressé vagy sikertelenné teszi azt. A párok egyéni jellemzőin, pszichés és kulturális összeállításán kívül például a kommunikáció, a konfliktusmegoldás technikái vagy az értékrend is ilyenek. Így a fiatalok felfogásának, értékrendjének, jellemének

16 Az önmegtartóztatásra nevelés hívei tudnak olyan kutatási eredményre hivatkozni, amely szerint ez nem csökkenti annak a valószínűségét, hogy ha mégis nemi életet élnek fiatalok, akkor óvszert használjanak (Jemmott, 2010). Ugyanakkor a hagyományos nemi felvilágosítás hívei is kutatási eredményekre hivatkoznak annak az állításuknak az alátámasztására, hogy ez nem előbbre hozza, hanem késlelteti a nemi élet megkezdését (lásd pl. KIRBY, 2001, ALFORD, 2003).

17 Mind a házasságig való nemi önmegtartóztatás, mind a házasság előtti vagy helyetti élettársi vagy látogató kapcsolatok stabilitásának a jelentős mértékű megnövelése össztársadalmi méretben (tehát nemcsak kisebb társadalmi csoportok, hanem széles tömegek számára) nehezen elérhető célkitűzésnek látszik.

ilyen vagy olyan alakulása is befolyásolhatja a későbbi házasság sikerességét, boldogságát, és fontosak ilyen szempontból a házasságról mint párkapcsolatról való ismeretek is.

A házasságra való felkészítés egyik alapvető iránya a jellemnevelés (character education, CE), de létezik ott olyan iskolai tantárgy, és ehhez köthető irányzat is, mint a „családi és fogyasztói ismeretek” (Family and consumer education science, FACS). A legnagyobb irányzat a „párkapcsolatra és házasságra nevelés” (relationship and marriage education, RME). Utóbbi célja a tizenéveseknek átadni olyan tudást, értékeket és készségeket, amelyek feltételezhetően szükségesek az egészséges párkapcsolatok létrehozásához. Bár több RME tananyag hangoztatja, hogy alaposan gondolják meg a fiatalok a nemi kapcsolatokat, és ne sodródjanak bele ilyenekbe könnyen, de a házasságig való önmegtartóztatás nem annyira központi cél, mint az AE esetében. Így van némi hasonlóság annyiban is, hogy az AE is vesz át elemeket az RME-ből. Tehát annak sem kizárólag az önmegtartóztatásra nevelés a célja, hanem a házasságra való jó felkészítés is lehet, aminek az önmegtartóztatás esetleg csak része. Ugyanakkor alapvető különbség, hogy bár tudatosan józanságra és önmérsékletre nevelnek az RME anyagok, de a serdülőkori „romantikus kapcsolatok”¹⁸ meglétét eleve alapvető adottságnak veszik, és a fiatalokat döntően arra igyekeznek felkészíteni, hogy ezeket jól, „egészségesen” éljék meg. Ugyanakkor általában olyan ismereteket és készségeket igyekeznek átadni, amelyek később, a házasságban is jól használhatók lehetnek.

Míg az AE programok esetében a siker mércéje főként az, hogy mennyire sikerült elérni, hogy a fiatalok ne éljenek nemi életet házasság előtt (vagy legalább tizenéves korban ne, vagy az első „tartós és komoly párkapcsolat” kezdetéig ne), addig az RME programoknál a sikert a felfogásnak, a párkapcsolati készségeknek és a viselkedésnek a változásával mérik. (Ez nem zárja ki, hogy a nemi önmegtartóztatás aránya az RME hatására is nőhet, hiszen egy szerelmi kapcsolat nem feltétlenül jár nemi étellel, és az RME is inkább abba az irányba igyekszik hatni, hogy lehetőleg ne is járjon, vagy legalábbis ne túl hamar.)

A Connections: Relationships and Marriage (Párkapcsolatok: kapcsolatok és házasság) például az egyik ilyen ismertebb középiskolai, házasságra nevelő (RME irányzatú) program. Ennek már mérték a hatását. Az eredmények szerint a hatására nőtt a résztvevők fogalmi tudása a kapcsolatokról, randevúzós kapcsolataikban csökkent az agressziójuk, csökkentek a tizenéves terhesség rizikófaktorai és a résztvevőknek pozitívabb hozzáállásuk alakult ki a házassággal kapcsolatban. Ezenkívül növekedett a résztvevők önbecsülése, és javultak a szüleikkel való kapcsolataik, kommunikációjuk. A program hatására a konfliktusokat inkább érveléssel oldották meg; kevesebb verbálisan agresszív taktikát alkalmaztak a konfliktusmegoldásban. Növekedett a szexuális kapcsolatra készítő csoportnyomással szembeni ellenállásuk. Kedvezőbb lett a házassági előkészítéshez és a házassági tanácsadáshoz való hozzáállásuk, és

18 Romantikus kapcsolatnak tekintik az olyan kapcsolatot, amely folyamatos, kölcsönös, érzelmi, bizonyos fokig szexuális jellegű (tehát nem pusztán barátság, hanem már szerelem), de nem szükségszerűen jár nemi étellel (lásd Rand Report).

kevésbé valószínűnek tartották, hogy a házasság előtt együtt akarnak élni, többre értékelték a házasságot és kevésbé pozitív dolognak tartották a válást (PEARSON 2000; GARDNER 2004). Egy másik RME tananyag hatását is mérték. Ez a 'Communication Smarts („Intelligens kommunikáció” vagy „A jó kommunikáció titkai”) Love Uz®: Communication Smarts: PREP® for Teens' („Én is szeretlek: A jó kommunikáció titkai: Felkészülés tiniknek”) című anyag. A fiataloknak olyan alapvető kommunikációs és konfliktuskezelési készségeket tanít, melyeket bármilyen kapcsolatban használhatnak, most és a jövőben is. Az eredményességére vonatkozó kutatás szerint a kurzuson résztvevők szignifikánsan többet tudtak az egészséges és nem egészséges kapcsolatokról és a kapcsolatokon belüli kommunikációról. Biztosabban felismerték a nem egészséges kapcsolati mintákat. A résztvevőknek realisabb elképzeléseik lettek a kapcsolatokról/házasságról, és saját megítélésük szerint kevésbé alkalmaztak verbális agressziót a program elvégzése után, függetlenül a rassz szerinti hovatartozásuktól, a háztartásuk jövedelmétől vagy a családi háttérüktől. A tananyag 36 vizsgált célkitűzése mindegyikében szignifikáns javulás volt mérhető a képzésben részt vevőknél. Említésre méltó a programban részt vevő tanárok tapasztalata, akik szerint jobb a hatások, ha 3 hétig minden nap tanítják az anyagot, mint ha hosszabb időszakon át hetente 1-2 alkalommal.

Az RME anyagok és programok tudományos kutatásokkal kimutatott, mért eredményei azt mutatják, hogy hatásukra csökkennek a házasság előtti kapcsolatok kockázatai, és erősödnek azok a készségek, amelyek a jól működő házasságokhoz szükségesek. Ennek alapján valószínű, hogy érdemben hozzájárulhat az ilyen oktatás a házasságok jobb működéséhez és a válások arányának a csökkenéséhez. Ugyanakkor tapasztalat volt az is, hogy idővel a kurzusok eredményei elhalványodhatnak a részt vettek számára, ezért a hatás fenntartásához, tartóssá tételéhez ismétlésre van szükség. Tekintve az említett 15-20 éves időszakot (a nemi éréstől a házasságkötésig), melynek általában első harmadában vesznek részt a fiatalok ilyen képzésben, az ismétlés szükségességét a házasságig eltelt idő hosszúsága is mutatja. Emellett, magán a házasságon belül is szükség lehet idővel valamilyen, azt megújító képzésre vagy ehhez hasonló, intellektuálisan és érzelmileg gazdagító hatásra.

A HÁZASSÁGRA FELKÉSZÍTŐ PROGRAMOK ÉS KÉPZÉSI ANYAGOK TARTALMA, JELLEGE

Jelentős, mérhető pozitív hatása volt több RME programnak és anyagnak. Egyes esetekben ezek a hatások hosszabb távon is mérhetőek voltak. Milyen jellegűek ezek, hogyan hatnak, hogyan érték el ezeket az eredményeket?

Az ilyen tananyagok egyik fő kiadója a The Dibble Institute. Anyagainak fő jellemzői:

- Életkornak és fejlődési szakasznak megfelelő, „legjobb gyakorlat” oktatási anyagok.
- A tananyagok komoly, friss kutatásokon alapulnak.
- Vallási és politikai hovatartozástól független.
- Könnyen taníthatók és beváltak.

1. Connections: Relationships and Marriage (Párkapcsolatok: Kapcsolatok és házasság)

A *Connections: Relationships and Marriage* (Párkapcsolatok: kapcsolatok és házasság) is az ő kiadványuk volt. Ez a kiadvány kora-tizenéveseknek számos gyakorlaton át megtanítja, hogyan fejlődik egy kapcsolat, hogyan kell hatékonyan kommunikálni, hogyan lehet felismerni a destruktív mintákat, hogyan lehet az érzelmeket kezelni, és egyéb lényeges készségeket is tanít. Az idősebb tizenéveseket önismeretre tanítja, foglalkozik a kapcsolatokkal, kommunikációval, konfliktussal és tartalmaz egy házassági társasjátékot.

Például a 8–10. osztályosoknak szóló rész címe *Randevúzás és érzelmek* (*Dating and Emotions*). 4 egységet tartalmaz: felkészülés, együtt járás, a kapcsolat meghatározása, újratekésztés.

Témái:

- Mit mondjunk valakinek, aki tetszik;
- Hogyan utasítsunk vissza udvariasan randevúzásra meghívást;
- Szerelmi csalódásokat hogyan dolgozzunk fel;
- Hogyan szakítsunk;
- Hogyan dolgozzuk fel a múltat és lépünk tovább;
- Milyen problémák lehetnek a kapcsolatban;
- Problémás személyiségek;
- Káros kommunikációs minták;
- Ézelmi és fizikai bántalmazás előjeleinek felismerése;
- Önbizalom, önismeret;
- A partner alapos megismerése;
- Kölcsönös tisztelet, törődés;
- A kapcsolat fenntartásáért tett tudatos erőfeszítések.

2. A 'Love U2' sorozat

Egy másik alapvető RME anyag a *LoveU2*¹⁹ sorozat 5 könyve/programja. Ezek a *Relationships Smarts PLUS* (Intelligens kapcsolatok PLUSZ), a *Dating Smarts* (Intelligens Randevúzás), a *Baby Smarts: Through the Eyes of a Child* (Intelligens gyermekvállalás: A gyermek szemszögéből), a *Communication Smarts* (Intelligens kommunikáció) és a *Sex Smarts* (Intelligens szex).

Ezek közül az első, a 'Relationships Smarts PLUS' (Intelligens kapcsolatok PLUSZ) témái: vonzalom, belehabarodás, az egészséges kapcsolatok építőkövei, az intelligens kapcsolatkiakítás elvei, valamint, hogy hogyan alakul ki és fejlődik a valódi intimitás; hogyan lehet valakit igazán jól megismerni; hogyan lehet felmérni, mennyire egészséges

19 A „Love U2” (ejtsd 'láv jú tú') egy szójáték, jelentése „Én is szeretlek”.

és biztonságos egy kapcsolat; hogyan hozzunk alacsony kockázatú döntéseket, amelyek segítségével el lehet kerülni a súlyos következményeket és a problémás emberekhez való kötődést.

Az órák szórakoztató tevékenységek sorozatából állnak, melyek informálnak, pozitív szemléletűek és azt sugallják, hogy a tizenéves kapcsolatok fontos szerepet játszanak a szerelemmel való ismerkedésben, miközben sok örömet okozhatnak, de össze is zavarhatják a fiatalokat.

A 'Relationship Smarts PLUS' megtanítja azt is, hogyan kezeljük a szakítást, szívfájdalmat, és hogyan lépünk tovább. Felhívja a figyelmet a bántalmazó viselkedésekre, megtanítja azok felismerését. A fiatalokkal begyakoroltat olyan proaktív készségeket, melyek megelőzik és megfékezik a tiszteletlen vagy bántalmazó viselkedéseket a kapcsolatukon belül. Ezenkívül megtanulják a fiatalok a kommunikációhoz és konfliktuskezeléshez szükséges olyan nélkülözhetetlen készségeket, amelyek bármilyen kapcsolatban hasznosak. E kommunikációs készségek a nagyszerű, tudományos kutatásokon és készségeken alapuló, felnőttek számára írt PREP® (Prevention and Relationship Enhancement) („Felkészülés: megelőzés és a kapcsolatok javítása”) program²⁰ adaptálása révén kerültek a tananyagba.

Végül pedig a Relationship Smarts PLUS a fiatalokat arra motiválja, hogy bölcsőbb döntéseket hozzanak a kapcsolataikról és szexuális magatartásukról azáltal, hogy megvizsgálják a korai és házasságon kívüli terhesség következményeit a születendő gyermek szemszögéből. Az ezzel kapcsolatos témák – az apa szerepe, az együttélés, az egészséges házasságból származó előnyök, a párválasztással, a házasság sikerességével, illetve sikertelenségével kapcsolatos kutatási eredmények – a fiataloknak tetsző, tevékenységalapú stílusban kerülnek feldolgozásra, hogy a tizenévesek magabiztosságot és tudást nyerjenek.

A második, amelyet bemutatunk, a Dating Smarts (Intelligens Randevőzés) tananyag fejezetei:

1. fejezet: a személyiségre összpontosítja a figyelmet. Az érettség négy alapvető dimenzióját vizsgálja, és hangsúlyozza, hogy személyes erőfeszítésre van szükség az érzelmi, mentális és szociális érettség eléréséhez. Azzal folytatódik, hogy segít a tizenéveseknek alaposan megvizsgálni az értékeiket, többek között egy árveréses, játékpénzzel játszott játék során. Az árverést vita követi, melyben arról beszélgetnek, hogy mi számít vonzónak és mi fontos a külsőségeken túl, amikor barátokról és romantikus vonzalmakról van szó.

2–3. fejezet: a fiatalok a korai vonzalmakkal kapcsolatos leggyakrabban feltett kérdéseivel és problémáival foglalkozik. Tippeket és gyakorlati tanácsokat ad a következőkben: hogyan és hogyan ne mutassuk ki érdeklődésünket; miből lehet megállapítani, hogy valaki érdeklődik irántunk; mit mondjunk vagy tegyünk, ha érdeklődünk valaki iránt; hogyan kezdünk beszélgetésbe és hogyan tartsuk életben a beszélgetést; hogyan hívunk el valakit valahová randevúra; milyen szórakoztató dolgokat lehet csinálni együtt, melyek során jobban meg lehet ismerni a másikat; gyakorlás szerepjátékok segítségével; hogyan mondjunk nemet; mit tegyünk, ha elutasításban van részünk.

20 A PREP program hatékonyságáról fentebb már volt szó, később részletesen ismertetésre kerül.

4. fejezet: Mi a különbség a belehabarodás és a szerelem között? A barátság fontossága, mivel minden kapcsolat alapja a barátság. A fejezetet kiegészíti egy kvíz (Teszteld, milyen sokat tudsz a kapcsolatokról!) és egy tevékenység (Szerelem vagy belehabarodás?), melyet igazi fiatalok életből vett példák tesznek élővé.

5. fejezet: Ez a rész a nagysikerű *My So Called Life* (Az én úgynevezett életem) című DVD sorozat egyik epizódjára épül, melyben láthatjuk a belehabarodás gyorsan változó érzelmi hullámhegyeit és hullámvölgyeit. A DVD-n életre kel sok téma, mellyel e fejezet foglalkozott. A fiatalokat a videódrama műfaján át ragadja meg. A fejezet Shakespeare hatásos 130. szonettjével zárul, melyet a (már említett) 'The Art of Loving Well' (A jól szeretés művészete) antológiából vett át a szerző.

6. fejezet: – A 'The Art of Loving Well' antológiából vett másik szemelvényt dolgozza fel, melynek címe Meredith Kaplan kicsinosítása. A történet remek lehetőséget biztosít a tizenéveseknek, hogy a szereplők bőrébe bújva éljék át a korai szerelem örömeit és kétségeit, és beszélgessenek a vonzalmakról, a külső látszatról és a barátságról mint minden kapcsolat alapjáról. A fejezet végén csoporttevékenység keretében megvitatják, milyen elvárásaik vannak a randevúzással kapcsolatban. E feladat részeként haza is vihetnek egy kérdőívet, mely alapján a szülők is tudnak beszélgetést kezdeményezni a fiatalokkal.

A program részét képezik a 'The Art of Loving Well' jellemnevelő (CE) anyagból származó szemelvények, novellák, versek és mesék, melyek élővé teszik a szerelem és kapcsolatok világának fogalmait, megérintik a fiatalok érzelmeit és mélyebben involválják őket, mint a direkt információközlés.

3. Egyéb RME és AE anyagok

A 'Love Notes. Making Relationships Work for Young Adults & Young Parents' (Jegyzetek / Megjegyzések a szerelemhez. Hogyan tegyük jól működővé kapcsolatainkat? Fiatalok és fiatal szülők számára.) szerzője azonos a „Love U2” sorozatével.²¹ Részből olyan fiatalok számára készült, akik talán már gyermeket várnak vagy nevelnek. 15 részből áll az anyag, melynek segítségével – talán életükben először – felfedezhetik, hogyan hozhatnak bölcs döntéseket a partnerükkel, a szexszel, a kapcsolataikkal, a gyermekvárással és még sok mással kapcsolatban, hogy a siker útján járhassanak.

A Love Notes több médiumot, életszerű helyzeteket és izgalmas tevékenységeket használ a fiatalok bevonására. Új motivációt ad a fiataloknak arra, hogy kerüljék el a gyermekfogant, hogy „lassabban járjanak” és világos döntéseket hozzanak. Kutatásokon alapul és egyszerre kívánja megelőzni a nem tervezett gyermekfogant és a kapcsolatokon belüli erőszakot.

A 'Love Notes' olyan fiatalokhoz szól, akik esetleg már nehéz helyzetbe kerültek rossz döntéseik miatt, míg egy másik anyag²² kitér a múlt sebeinek gyógyítására is. Mindkét

21 MARLINE PEARSON.

22 Relationships: An Open and Honest Guide to Making Bad Relationships Better and Good Relationships Great (Kapcsolatok: Nyílt és őszinte útmutató, hogyan javítsuk meg rossz kapcsolatainkat és hogyan tegyük kitűnővé jó kapcsolatainkat) (Szerzők: Parrott – Parrott)

anyag fontos, mert sok olyan fiatal lehet, akik már „pórol jártak” és szükségük van segítségre az újrakezdéshez. A korai szexuális kapcsolatok abbafejtésében is segít a már említett 'Sex Smarts', de egy másik kezdeményezés keretében mások létrehoztak kifejezetten ezt segítő modellt, módszert is, bár ez nem az RME, hanem az AE irányzathoz sorolható. Az AE irányzat eredményeiről már volt szó. Itt bemutatásra érdemes ez a programjuk, mely tulajdonképpen két összefüggő kezdeményezés, a *WAIT Training* (Tanulj meg várni!) képzés²³ és a *Friends First* (A barátság az első) hálózat. Az előbbi gyakorlatilag egy tananyagot jelent, az utóbbi klubok hálózatát.²⁴

A 'WAIT Training' (Tanulj meg várni!) jórészt RME jellegű, de erősen hangsúlyozza, hogy a szexuális kapcsolattal kifejezetten a házasságig várjanak a fiatalok,²⁵ ezért sorolható az AE irányzathoz. Ugyanakkor nem azt tanácsolja, hogy a házasságig egyáltalán ne legyenek párkapcsolataik (amint a többi AE anyag sem feltétlenül ezt célozza, hanem az önmegtartóztatás elveinek megfelelő tizenéves párkapcsolatok kialakítását).²⁶ 8–10. osztályosokat nemi önmegtartóztatásra és szerelemre nevel. Kapcsolatépítő készségeket tanít. Részletesen foglalkozik a korai randevúzással és a szülőknek gyakorlati tanácsokat ad, hogyan fogjanak össze, cseréljenek információt és állítsanak fel és tartassanak be közös randevúzási normákat.

Elmagyarázza, milyen bizonyítékok vannak arra, hogy fontos a boldogító és érett szeretetkapcsolatok kiépítése.

Önbizalmat ad a tizenéveseknek, és megtanít nekik olyan technikákat és stratégiákat, hogy nemet tudjanak mondani, és halasszák el szexuális életüket a házasságig.

Kritikus gondolkodási készségeket tanít, melyek segítenek a tizenéveseknek a média által közvetített üzeneteknek és a kortársak nyomásgyakorlásának az értékelésében. Tartalmaz történeteket a *The Art of Loving Well* (CE) anyagból és foglalkozik a reprodukcióval, fogamzásgátlással és nemi betegségekkel is.

Orvosok, védőnők, tanárok és szülők segítettek a program kifejlesztésében. Kidolgoztak egy modellt a szexuálisan már aktív fiatalok számára, hogyan hagyhatják abba.

A tananyag a szexualitással kapcsolatos kutatások legújabb eredményeire és olyan empirikus kutatási eredményekre épül, melyek a házasságnak az egészségre gyakorolt pozitív

23 Lásd a <http://www.myrelationshipcenter.org/WAIT%20Training> linken.

24 Lásd még ezekről: www.friendsfirst.org és www.choosingthebest.org

25 Említésre méltó a *Silver Ring Thing* („Ezüstgyűrűs Dolog”) nevű kezdeményezés, amely némileg hasonló az Egyesült Királyságban. Figyelemre méltó, hogy honlap vagy virtuális közösség is lehet ilyen, pl. www.celibrate.org

26 Ilyen, párkapcsolatokra és önmegtartóztatásra egyaránt nevelő anyagok például a '*Choosing the Best Soul Mate: A Relationship and Abstinence Curriculum*' (A legjobb lelki társ választása: Párkapcsolati és önmegtartóztatási tananyag) és az '*A.C.Green's Game Plan Abstinence Program*' (A. C. Green Játékszabályok Önmegtartóztatási Programja). Ugyanakkor létezik az AE irányzathoz sorolható olyan könyv is – de nem tankönyv –, amely élesen elítéli a „randevúzás” ('dating') gyakorlatát, mivel az általában előbb-utóbb nemi étellel jár együtt. Ezért helyette inkább a szorosabb párkapcsolatoknak is az elkerülését ajánlja a fiataloknak egészen addig, amíg már kifejezetten a közeljövőben való házasodás szándékával keresnek társat. (Magyarul is megjelent „Búcsú a randevúktól” címmel. Egy másik hasonló, a házasságig önmegtartóztató párkapcsolatokra nevelő könyv Magyarországon „Biztos út” címmel jelent meg a közelmúltban.)

hatását és gazdasági hasznosságát, valamint a család felbomlásával és az együttéléssel járó kockázatokat mutatják be.

Arra tanít, hogy a házasságig kell várni a szexuális étellel. A házasság világos fogalom, míg a „szeretetteli és elkötelezett kapcsolat” kifejezés félrevezető, mivel minden szerelmes tizenéves úgy érzi, hogy az ő kapcsolata olyan. (Vagyis ha egy tananyag arra buzdít, hogy a „szeretetteli és elkötelezett” kapcsolat kialakításáig várjanak a fiatalok a nemi étellel, akkor sok esetben nem várnak semeddig az adott kapcsolatban még akkor sem, ha az érettség és elkötelezettség, a kipróbáltság és a valódi egymáshoz illés hiányzott a kapcsolatból, csak ezt ők nem tudták jól megítélni.)

A WAIT tananyag témái:

- Szerelem/szeretet, intimitás, szexualitás;
- Szerelem, belehabarodás és testi vágy megkülönböztetése;
- A barátság jelentősége a kapcsolaton belül;
- Az egészséges kapcsolatok építőkövei;
- Az embernek szüksége van szeretetre és elfogadásra;
- A szexualitás fizikai, érzelmi, szociális, intellektuális és lelki komponensei;
- Párválasztás;
- Típek a randevúzáshoz: hogyan lehet szórakoztató, intim és kreatív, szex nélkül is.

Vizsgálatok szerint hatékony tananyag az attitűdök és viselkedés megváltoztatására.

Az 5–7. osztályosok a Friends First (A barátság az első) klubokban vesznek részt, melyekben idősebb társaik a mentorok. Ehhez kapcsolódik a Friends First Mentori Program is. Az egész lényege, hogy középiskolások segítenek felső tagozatos korúaknak iskola utáni klubformában, ahol megírják a házi feladatot, szabadidős tevékenységeket végeznek, jól érzik magukat, beszélgetnek (7. osztályos kortól a randevúzásról és kapcsolatokról is). Cél a jellem fejlesztése és barátsághoz szükséges készségek elsajátítása.

Szintén ezen kezdeményezésekhez kapcsolódik még a telefon hotline, vagyis egy szolgáltatás, amelynek keretében telefonra rögzített üzenetek adnak tanácsot, például hogyan mondjunk nemet a szexre, vagy hogy honnan lehet tudni, hogy valódi szerelemről van-e szó.

Létezik olyan RME anyag is, amely kifejezetten fekete fiúk számára készült, ez a 'Project Alpha'. Azért fontos a feketékkel, e társadalmi csoporttal való külön törődés, mert zömük társadalmi helyzete lényegesen rosszabb az átlagosnál, és ez, valamint egy részük sajátos szubkultúrája is nehezebben elérhetővé teheti őket az RME programok számára, vagy azokat nehezebben befogadhatóvá, hasznosíthatóvá az ő számukra. Ugyanakkor az átlagosnál nagyobb szükségük van ezekre, mert körükben jóval magasabb a házasságon kívüli szülések, válások és csonka családok aránya.²⁷ Egy másik program, a 'Building Strong

²⁷ A témáról lásd még: <http://www.aahmi.net/> és <http://ssw.unc.edu/jif/aahmio6/index.html>

Families' (Erős családok építése) a bevándorlókat célozta meg – nem az USA-ban (mint az eddig ismertetett programok), hanem Ausztráliában.²⁸ Az ő sajátos helyzetükhöz alkalmazkodva alakították ki ezt az anyagot, a társadalmi integrálódásuk elősegítésének a szándékával is.

A *'Building Relationships'* (Kapcsolatok építése)²⁹ RME tananyag specialitása, hogy minden fejezet egy önértékelő kvízzel indul, melyet az olvasó a fejezet elolvasása előtt és után is megold. A fejezet mindig a kvíz kérdéseire keresi és segít megérteni a válaszokat. Nemcsak osztályban vagy csoportban, hanem egyénileg is jól használható.

Az anyag szól az emberi kapcsolatokról, a házasságról, családról, randevúzásról, párválasztásról, szülőségről és a családi életet befolyásoló társadalmi tendenciákról, válásról, kommunikációról, konfliktuskezelésről, fair küzdelemről, nemi sztereotípiákról, a populáris kultúra befolyásáról, pénzügyekről és hitelkártyákról, valamint az önmagunkról alkotott kép és a személyes döntések közötti kapcsolatáról. Befejezésül a származási család hatásait vizsgálja.

Az anyag specialitásaként említhető a kvíz használata mellett az is, hogy a pénzügyekkel, hitelfelvétellel is foglalkozik, amely bár nem érzelmi vagy pszichés kérdés, sok család életében fontos lehet, és korunkban növekvő fontosságú. Hasonlóan fontos a populáris kultúrára és a média hatására való odafigyelés (ami ugyan más anyagokban – pl. *Sex Smarts*, *WAIT Training* – is felbukkant). Ugyanakkor némi hiányt jelent más RME anyagokhoz képest, hogy a szexualitással keveset foglalkozik, azt csak a betegségmegelőzés szempontjából említi.

Külön ki kell térni az alkalmazott kvízre, kérdéssorokra. Ezek David Olson professzor két kérdéssorozatán³⁰ – a *'PREPARE / ENRICH'* (Készülj föl és gazdagodj) és az *'AWARE'* (Tudj róla / figyelj rá oda) címűeken – alapulnak. A kettő közül az első, a „Készülj fel és gazdagodj (/gazdagíts)”³¹ egy párkapcsolati diagnosztikai és tanácsadói csomag,³² amelyet házasulandó és házasságban élő párok részére dolgoztak ki. Az eszköztár legfontosabb eleme a 165 kérdésből álló teszt, amelyet házasságra készülők vagy házások töltenek ki és amely:

- felszínre hozza a párkapcsolat erősségeit és növekedési területeit,
- gazdag diagnosztikai adatmennyiséget szolgáltat a pár kapcsolatáról, szociális és családi háttéréről,
- lehetőséget nyújt a prevencióra, illetve a gyors és szakszerű intervencióra.

28 Lásd www.nsw.relationships.com.au/en/.../RAVIC%20migrant%20DVD.ashx

29 Lásd a www.buildingrelationships.com linken.

30 Ami „kvíznek”, „tesztnek” vagy „leltárnak” is nevezhető.

31 A cím fordítható „Felkészítés / Gazdagítás”-nak is.

32 Lásd a www.prepare-enrich.com/ honlapon, magyar változatát a <http://www.kettenegyutt.hu/prepareenrich.php> linken.

Nemzetközi szinten 14 országban egy-egy nemzeti iroda és több mint százezer tanácsadó dolgozik az eszközzel. A teszt kitöltését, az eredmények megbeszélését, valamint a hozzá tartozó tanácsadást csak speciálisan képzett tanácsadók: pszichológusok, szociális munkások, mentálhigiénés szakemberek, lelkészek vagy lelkigondozók vezethetik. A párok anonimitása garantált az adatok feldolgozása során, a tanácsadókat pedig titoktartási kötelezettség terheli. A teszt eredménye egy 15 oldalas kiértékelés, amelynek alapján a tanácsadó, személyre és párra szabott tanácsadói programot dolgozhat ki.

A teszt, kérdéssor mai formájában több évtizedes kutatómunka és fejlesztés eredménye. A tesztet eddig világszerte csaknem hárommillió pár töltötte ki, és az eljárás tudományos megbízhatóságát szaklapokban megjelent tanulmányok hosszú sora, valamint több mint száz PhD disszertáció igazolja. A PREPARE (Készülj föl!) teszt házasság előtt állóknak készült, az ENRICH (Gazdagodj!) teszt házasoknak.

A Building Relationships anyag nagy előnye így az is, hogy nemcsak egy tanfolyam, aminek egyszeri pozitív hatása lehet, hanem egy tanácsadói hálózatba is bekapcsolhat, ami így szükség esetén hosszabb távon is segítséget nyújthat és tartóssá teheti a pozitív hatást. Ugyancsak fontos, hogy nem a házasságkötéstől viszonylag távoli, hanem inkább ahhoz közeli időpontban érvényesül, így a pozitív hatása nagyobb lehet a házasságot illetően.

Említésre méltó egy érdekes RME ötlet és erre épülő családi életre nevelési anyag, az 'Exploring Marriage With News Desk' (Fedezzük fel a házasságot a hírek segítségével!). A Care for Education, Celebrating Marriage (Nevelés Segítése, Házasság Ünneplése) anyaga e korosztály számára, mely oktató-nevelő szerepjáték CD ROM-on³³. A játékban a fiatalok egy tv-riporter szerepébe bújva nyomozzák ki, mit jelent a házasság a 21. században, valamint azt, hogy mit jelent saját életük számára. A játék során meg lehet kérdezni két házaspárt, könyvtárban lehet kutatni, el lehet jutni az interneten idekapcsolódó honlapokra, megtanulják, hogyan kell riportot készíteni, vágni, és elgondolkodhatnak arról, mit jelent számukra és életükben a házasság.

A kutatómunkát segítő könyvtár tartalmaz információt az együttélésekről és a házasságról, az egészségről és a házasságról, a gyermekekről és a házasságról, a társadalomról és a házasságról, a fiatalokról és a házasságról, a házasságról és a válásról, az együttélésekről és annak felbomlásáról, hasznos idézeteket, weboldalakat és könyveket.

A tanári segédlet bevezető anyagot tartalmaz a házasságról. Elmagyarázza a CD használatát, javaslatokat tesz arra, hogyan lehet az anyagot egyéb tantárgyakba beépíteni (például állampolgári ismeretek, egészségre nevelés, hittan). Tartalmazza továbbá egy bevezető foglalkozás anyagát.

Az 'Exploring Healthy Relationships' (Milyenek az egészséges kapcsolatok?) című RME videón kívül több hasonló RME oktatási segédanyag is említésre méltó – videók, DVD-k és társasjátékok. Ilyen a 'My So-called Life' (Az én úgynevezett életem), egy DVD sorozat, mely segédanyagul szolgál az egész említett Love U2 sorozathoz.

A 'What's Reel?' (Mi a film? Mi a valóság? – Hiedelmek és tények a házasságról) című programban 7 egyórás foglalkozás keretében izgalmas, filmek világán alapuló tevékenység-

³³ Megrendelhető ez a tananyag a <http://www.celebratingmarriage.com> linken.

gek (játékok, beszélgetések) során a fiatalok összevetik a párkapcsolatokra és házasságra vonatkozó tévhiteket a kutatási eredményekkel (többek között a National Marriage Project kutatási eredményeinek felhasználásával). Megtanulják kritikával szemlélni a médiát, és azt, hogy hogyan ismerjék fel a megfelelő lehetséges partnert és még sok más (például, hogy miért hiúsíthatja meg a jövőbeli elképzeléseiket az együttélés, a nem tervezett gyermekfogadás és a túl korai házasság). Ez az anyag segédleteket, szemléltető anyagokat és feladatlapokat is tartalmaz.

Iskolán kívül is tarthatók ilyen szemináriumok, tanfolyamok, amire Magyarországon is van több példa. Az Egyesült Királyságban pedig például az 'Explore' (Fedezzétek fel!) ilyen. Ennek keretében három vallásos, keresztény házaspár beszélget a fiatalokkal saját házasságukról. Egy tanácsadó-oktató vezeti a beszélgető csoportokat (workshopokat), de valójában a beszélgetést maguk a fiatalok vezetik. Mindhárom házaspár 3-3 egymás utáni héten jön el a fiatalokhoz. A beszélgetéseket egy előkészítő foglalkozás vezeti be. Az utolsó alkalommal értékeli a workshopokat és gyakran cikket írnak róla, melyet aztán honlapjukon³⁴ megjelentetnek. Más hasonló, alulról szerveződő („grassroot” jellegű) kezdeményezések is ismertek az Egyesült Királyságban. A Marriage Care (Törödni a házassággal) is ilyen. Ez egy katolikus önkéntes szervezet 53 központtal és 80 tanácsadási hellyel. A házasságra felkészítés mellett párkapcsolati tanácsadást is nyújtanak és telefonos segélyszolgálatot is működtetnek. E szervezetnek van saját, jól kidolgozott RME tananyaga,³⁵ mely sok más RME anyagtól eltérően ingyenes, akárcsak a magyar FÉK programé.³⁶

Nemcsak a házasságra való jó felkészítés lehet fontos, hanem a házasságok erősítése, frissítése „menet közben” is, segítő hálózatokkal, tanácsadási szolgáltatás nyújtásával. Ilyen szerepe lehet az ENRICH teszthez kapcsolódó tanácsadó szolgáltatásoknak is. Figyelemreméltó, hogy például Ausztráliában a válást megelőző tanácsadó szolgáltatásoknak, illetve a párkapcsolati tanácsadóknak egészen komoly országos hálózatai vannak (melyek a gyermeknevelés kérdéseiben is tanácsot adnak). Ehhez hasonló hálózatokra szükség lenne Magyarországon is.

34 Lásd a www.theexploreexperience.co.uk linken. Magyar nyelvű ismertetését lásd a fő forrásban: KOLONITS KLÁRA: Kapcsolatra és házasságra nevelés: Elmélet és gyakorlat. Kézirat.

35 Lásd az anyagot a szervezet honlapján, a <http://www.marriagecare.org.uk> linken. Az anyag tartalomjegyzékének magyar nyelvű ismertetése megtalálható jelen tanulmány fő forrásában: KOLONITS KLÁRA: Kapcsolatra és házasságra nevelés: Elmélet és gyakorlat. Kézirat.

36 Bővebben lásd a www.fek.hu honlapon. Tankönyvét lásd az irodalomjegyzékben: GRÉSZ, 2005. Hasonló magyarországi program a Sapientia Szerzetesei Hittudományi Főiskola Családpedagógiai Intézete (Sapientia CSPI) és a Kecskemét-Széchenyivárosi Közösségépítő Egyesület (SZÉK) közös programja. Lásd erről a <http://csaladpedagogia.sapientia.hu> linken, valamint a www.holnaphonlap.hu és a www.mfm-projekt.hu linkeken. Tankönyvét lásd az irodalomjegyzékben: Hortobágyiné, 2005. Egy harmadik hasonló kezdeményezés a Kettő Együtt Házassági Felkészítő és Tanácsadó Műhely, erről bővebben lásd a www.kettenegyutt.hu linken. Utóbbi bizonyos szempontból hasonló a fentebb említett amerikai 'Building Relationships' – „Párkapcsolatok építése” RME programhoz, amelyek ugyancsak a PREPARE (Készülj föl!) és az ENRICH (Gazdagodj!) tesztprogramok az alapjai. A magyar programok részletesebb bemutatását lásd KOLONITS, 2010 (mely jelen cikknek egy korai, rövid változata), valamint CSIZMADIA, 2010; GRÉSZ, 2010a, b; HORTOBÁGYINÉ, 2010. További információ található a www.tcse.hu linken, az adott honlapon az INNOTARS linknél.

A HÁZASSÁGRA FELKÉSZÍTŐ, CSALÁDI ÉLETRE NEVELŐ PROGRAMOK, OKTATÁS TANULSÁGAI

Fontos megjegyezni, hogy például a 'Relationships Smarts PLUS' (Intelligens kapcsolatok PLUSZ) RME anyag több tucat fiatal segítségével készült, majd a tanítása során is kértek a diákoktól értékelő megjegyzéseket, és azok alapján újra átdolgozták később. Tehát igyekeztek mindent megtenni, hogy minél inkább a diákok szükségleteihez, igényeihez, gondolkodásmódjához alkalmazott legyen a tananyag, mintegy demokratikus és közösségi jellegű.

A fiataloknak leginkább az interaktív tevékenységek, viták tetszettek. A tevékenységeken és támogató vitákon keresztüli tanulás hatékonynak is bizonyult.

A résztvevők javasolták, hogy több interaktív tevékenység legyen, és korábban oktassák az anyagot. A kutatók szerint lehetséges, hogy tartósabb a hatása is, ha a fiatalok korábban találkoznak a tananyaggal, amikor először alakulnak ki kapcsolati minták és attitűdök.

Tanulságok:

Szükség van

- jól képzett tanárookra, akik otthonosak a tananyagban és jó kapcsolatuk van a diákokkal;
- érdekes tananyagra, mely aktívan bevonja a diákokat;
- elegendő időre a vitákhoz;
- olyan tanulási környezetre, melyben többféle családi és kapcsolati tapasztalattal rendelkező fiatalok szerepelnek;
- a fiatalok számára fontos témákra (például az én fejlődése egy kapcsolatban; randevúzási agresszió; helyzetek, melyekben a fiatalok nyomás alatt vannak; az intimitás megértése; a belehabarodás és az igazi szerelem megkülönböztetése; kapcsolatok építése, fenntartása, befejezése);
- rendszeresen visszatérő további oktatásra van szükség, hogy javuljanak és bővíljenek a kapcsolati készségek és tudás.

Amennyiben Magyarországon is hasznosítani akarnánk bemutatott programok egy részét, akkor előzetesen szükséges lenne ezen anyagoknak a lefordítása és hazai kulturális körülmények között való kipróbálása, tesztelése, szükség esetén átalakítása, adaptálása. Az utóbbira már volt példa, amikor az egyik említett CE anyag, a 'The Art of Loving Well' (A jól szeretés művészete) amerikai irodalmi szöveggyűjtemény tanári segédletét adaptálták a brit körülményekhez, az ottani családi életre nevelés fejlesztése érdekében. Hasonló magyarországi adaptációra is volt már javaslat hazai szakember részéről.³⁷

37 Lásd fentebb, a 'Connections: Relationships and Marriage' (Párkapcsolatok: Kapcsolatok és házasság) RME anyag egy korábbi változatáról.

Az értékelések és a tapasztalatok alapján a legjobban fogadott anyagok érdekesek, mivel

- a fiatalok számára fontos témákkal foglalkoznak;
- pozitív ideálokat mutatnak fel;
- segítenek a fiataloknak megismerni saját vágyaikat és céljaikat;
- segítenek nekik megvalósítani álmaikat;
- interaktívak;
- kreatív feladatokat tartalmaznak;
- aktív fizikai tevékenységeket tartalmaznak;
- nem előadás jellegűek;
- sok időt és lehetőséget biztosítanak a beszélgetésre;
- irodalmi történeteket/személyes történeteket tartalmaznak, melyek jobban megragadnak a fiatalok emlékezetében, mint az elméleti oktatás;
- videó/DVD-t (külön erre a célra kifejlesztett anyagokat) használnak;
- a szexualitást a lehető legszélesebb kontextusba ágyazva tárgyalják (érett szerelem, család, gyermekvállalás és szülőség a gyermek szemszögéből nézve, barátság, önismeret, önbecsülés, életcélok, kapcsolaton belüli agresszió, konfliktuskezelés, betegségmegelőzés stb.)
- ténybeli ismereteket csak azután közvetítenek, ha már felkeltették irántuk a fiatalok érdeklődését, igényét.

Az értékelések után levont egyéb tanulságok:

- szükség van az iskolai oktatásra, hogy minden fiataalt elérjen;
- szükség van jól képzett tanárookra, akik otthonosak a tananyagban és jó kapcsolatuk van a diákokkal;
- egy év oktatás nem elegendő, szükség van a többszörös megerősítésre;
- még a középiskola előtt kellene oktatni.

Az USA-ban például Egészség- és Társadalomismeret, Állampolgári ismeretek vagy Családi és fogyasztói ismeretek tantárgy keretében oktatnak ilyen házasságra felkészítő, családi életre nevelő tananyagokat.³⁸ Nincs egyetlen egységes tantárgy, már csak az 51 szövetségi tagállam eltérései miatt sem. Annyi bizonyos, hogy a családi életre nevelés, a párkapcsolatokra, házasságra való felkészítés megtalálta a helyét az iskolai oktatásban. A téma sajátos volta miatt nem az egyszerű ismeretközlés, hanem a személyes és közösségi, játékos, interaktív és elgondolkodtató jelleg került előtérbe. Cél a készségek és egyéni motiváció kialakítása, az értékrend átgondolásának, tudatos alakításának elősegítése.

Ausztráliában is vannak iskolai családi életre nevelés (CSÉN) programok, de ezek nem általánosak és mellettük sok más lehetőséget is kihasználnak. Léteznek még hasonló programok ifjúsági javítóintézetekben és a fiatalkorúak igazságszolgáltatási rendszerében,

38 Tartozzanak azok az RME, AE, CE vagy FACS irányzathoz.

az egészségügyi ellátásban (pl. kórházakban, rendelőkben) és felnőttek számára tartott kurzusok is (pl. munkahelyen, hadseregben). Vannak széles körű, átfogó szociális szolgáltatásba integrált programok (a programok kb. egy negyede egyéb programokba van ágyazva (SIMONS 2002/), melyek a prevenciótól kezdve a krízisintervencióig terjednek.

Bár sokféle ilyen jellegű program, szolgáltatás létezik Ausztráliában, vannak olyan társadalmi csoportok, amelyeket viszonylag kevésbé érnek el ezek. Ilyenek a tizenévesek (az eddigi iskolai programok ellenére) és az idősek, a csak polgári házasságot kötők, a fogyatékkal élők és a más kultúrájú, nyelvű emberek (bevándorlók),³⁹ valamint az öslakosok. Fontosak lehetnek az olyan speciális programok, amelyek kifejezetten egyes társadalmi csoportoknak készülnek, az ő igényeiket, szükségleteiket fokozottan figyelembe véve. Mivel az ilyen szolgáltatásokat nyújtók egy jelentős része vallási szervezet Ausztráliában, ezért érik el az ilyen programok viszonylag kisebb arányban a csak polgári házasságot kötőket.

Az amerikai családszociológiában vizsgált és vitatott kérdések, hogy a szegény, nem vallásos, élettársi kapcsolatban élő rétegeket hogyan lehetne jobban bevonni a házasság minőségét javító képzésekbe, és hogy mennyire bizonyított ezek hatékonysága a számukra (OOMS 2004; BRADBURY 2004; HALFORD 2006). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek nem kevésbé érdeklődnek az ilyen programok iránt, mint a magasabb iskolai végzettségűek (JOHNSON 2002; KARNEY 2003), de a házasság minőségét javító képzések nem foglalkoznak olyan speciális tényezőkkel, amelyek ezen párok számára fontosak (KARNEY 2005). Például fekete házaspárokat vizsgálva azt tapasztalták, hogy az anyagi nehézségek csökkentették a jó légkört, és a házasság érzékelt minőségét (CUTRONA 2003). Ugyanakkor a vallásosság javítja a kapcsolat minőségét (WOLFINGER 2008), és ez különösen is így van a szegény és a fekete párok esetében (LICHTER 2009).

A jövőben a pozitív kapcsolatok működését nagyobb mértékben az ilyenfajta képzések anyagának a részévé kell tenni egy tanulmány szerint (FINCHAM 2007). A vallásnak ilyen szempontból pozitív szerepét is el lehetne mondani⁴⁰ (BROWN 2008; LICHTER 2009). Mivel a lelkészekkel már sikeres együttműködés alakult ki e téren, valószínű, hogy ők a házasságra felkészítő tanfolyamok során sikeresen tudnának alkalmazni vallásos elemeket is (MARKMAN 2004).

Ha a házasságra felkészítő, családi életre nevelő programokról hatékonyabban akarják tájékoztatni azokat, akik számára ezek a programok készültek, illetve, ha inkább be kívánják vonni az ilyen programokba azokat, akiket ezek eddig viszonylag kevésbé értek el, akkor különösen a televízió segítségével ajánlatos igénybe venni az ismeretterjesztésre és népszerűsítésre.

39 Az említett, kifejezetten bevándorlóknak készült Building Strong Families (Erős családok építése) program ellenére is.

40 A vallásosság a házasságra való pozitív hatását kifejtheti a szociális normák tiszteltében tartatásával, és támogató társas hálózatok működtetésével (MAHONEY, 2001), de elősegítheti a problémák megoldását is (LAMBERT, 2006; BEACH, 2008), valamint házasságot segítő erényekre buzdít. Az imádság a problémák megoldására való törekvése készíthet, valamint pozitív viselkedésre, megbocsátásra és elkötelezettségre (BEACH, 2008). A vallás szentségnek tekinti a házasságot, és ez a transzcendens szemlélet arra bátorítja a párokat, hogy legyenek egymás iránt elkötelezettek és pozitívan tekintsenek a kapcsolatukra (Mahoney, 2003).

Még kutatásoknak kellene igazolniuk az RME programoknak azt az alapfeltevéését, hogy a serdülőkori „romantikus kapcsolatok” vezetnek – jó esetben – a jó házasságokhoz, ezért ezek javítására kell törekedni. Nem világos egyelőre az amerikai családszociológiai eredmények alapján, hogy a serdülőkori párkapcsolatok minősége miképpen és pontosan milyen mértékben befolyásolja ugyanazon életutak folyamán a későbbi házasságok minőségét. Annyit mindenesetre tudunk, hogy az élettársi kapcsolatok jóval bomlékonyabbak a házasságoknál, és hogy minél több felbomlott kapcsolata volt valakinek a házasságkötése előtt, annál nagyobb a házassága felbomlásának az esélye. Ezért vagy az élettársi kapcsolatok elkerülésére vagy azok stabilitásának a növekedésére lenne szükség. Az AE programok (főként) az előbbit szolgálhatják, az RME programok előbbi és utóbbi célt is. Mind az AE, mind az RME programoknak vannak már mért eredményei, melyek a hatékonyságukat mutatják. Ugyanakkor az eddigi tapasztalatok, ismeretek arra mutatnak, hogy az ilyen képzések rendszeres ismétlésére van szükség, a hosszú távú hatékonyság valószínűségének a növeléséhez. Az ilyen programok egyik legfontosabb hatása (legalábbis hosszú távon) az lehet, hogy a résztvevők később szakemberhez (tanácsadóhoz, terapeutához) fordulnak esetleges jövőbeli házassági problémáik esetén (legalábbis jóval nagyobb valószínűséggel, illetve gyakrabban, mint mások).

Az amerikai RME programok közül a PREP esetében mértek meglehetősen nagy hatékonyságot hosszú távon is. A Building Relationships (Kapcsolatok építése) program pedig a nagy hatékonysággal működő PREPARE / ENRICH tesztekhez és a későbbi házassági tanácsadáshoz kapcsolódik. A két utóbbi program közös jellemzője, hogy főként közvetlenül a házasság előtt működik, szemben több más népszerű és jó minőségű RME anyaggal (pl. Connections, Love U2 sorozat), melyek elsősorban a középiskolás korosztálynak szólnak.

Az utóbbiak hatékonysága is részben valószínűsíthető, részben pedig már vannak is ezekről bizonyos pozitív kutatási eredmények. Ugyanakkor azt nem látjuk még világosan, hogy a középiskolásoknak szóló programok mennyire járulnak hozzá a későbbi házasságok minőségének a javításához és a válások megelőzéséhez. Mivel pozitív hatásuk – például a párkapcsolatok minőségének javítása, serdülőkori nemi kapcsolatok elkerülése terén – valószínű, így az is, hogy hatásukra legalábbis csökken a kockázatos viselkedés és a negatív társadalmi következmények aránya. Ugyanakkor az is ésszerű megfontolásnak tűnik, hogy az ilyen képzések ismétlésére, másrészt ezek mellett a közvetlenül a házasság előtti felkészítő képzésekre is szükség van. Valószínűnek tűnik, hogy több ilyen program pozitív hatásai egymást erősíthetik.

Az eddigi kutatási eredmények alapján tehát még nem láthatunk teljesen tisztán e téren, de már vannak adataink e programok hatékonyságáról, melyek közül egyesek (pl. PREP) kiemelkedően hatékonynak bizonyultak. Mindennek alapján indokoltnak, ésszerűnek mondható a legmagasabb minőségű családi életre nevelési programok kormányzati támogatása, Magyarország esetében is. Ugyanakkor jogosan merül föl az az igény, hogy elsősorban a hatékonyabb programokat kell támogatni vagy átvenni és adaptálni. Magyarországon is szükségesnek látszik a CSÉN programok hatékonyságának a mérése, illetve azok minél hatékonyabbá tétele, esetleges további fejlesztése. Ugyanakkor semmiféle kétség nem fér

a jelenlegi, fent ismertetett fontosabb magyarországi CSÉN programok égető társadalmi szükségességéhez.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Tudomány a Családért Egyesület által elnyert OMFB-00701/2009 számú NKTH INNOTÁRS projekt támogatásával készült, melynek címe: A gazdasági fejlődésnek és a magyar társadalom egészségi állapotának kapcsolata a családok stabilitásával.

IRODALOM

- ADLER-BAEDER, F. ET AL. (2004): Putting empirical knowledge to work: Linking research and programming on marital quality. *Family Relations* 53, 537–546.
- ADLER-BAEDER, F., ET AL. (2007): The impact of relationship education on adolescents of diverse backgrounds. *Family Relations*, 56, 291–303.
- Administration for Children and Families. 2007 Healthy Marriage Initiative: Activities and accomplishments 2006. Washington, DC.
- ALFORD, S. ET AL. 2003 Science and Success: *Sex Education and Other Programs that Work to Prevent Teen Pregnancy, HIV and Sexually Transmitted Infections*. Washington, DC: Advocates for Youth.
- AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION. Sex education endorsed by AMA. *American Medical News*, January 3, 2000.
- THE ART OF LOVING WELL. A Character Education Curriculum for Today's Teenagers. Loving Well Project School of Education, Boston University.
- AXINN, W. – THORNTON, A.: The Relationship between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Causal Influence? in: *Demography*, 1992/3
- BALDO, M. ET AL.: Does Sex Education Lead to Earlier or Increased Sexual Activity in Youth? Presented at the Ninth International Conference on AIDS, Berlin, 6-10 June, 1993. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
- BEACH, S. R. H. ET AL. (2008): Prayer and marital intervention: Toward an open empirically grounded dialogue. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27, 641–669.
- BEARMAN, P. – BRÜCKNER, H. (2001): Promising the future: virginity, pledges, and first intercourse. *American Journal of Sociology*, 106:859–912.
- BENNETT, N. G. ET AL.: Commitment and the Modern Union: Assessing the Link between Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability. in: *American Sociological Review*, 1987.
- BERRINGTON, A. – DIAMOND, I.: Marital dissolution among the 1958 British birth cohort: The role of cohabitation. in: *Population Studies*, 1999/1.
- BLANK, REBECCA M. 1997 It Takes a Nation: A New Agenda for Fighting Poverty. New York: Russell Sage Foundation.
- BRADBURY, T. N. – KARNEY, B. R. (2004): Understanding and altering the longitudinal course of marriage. *Journal of Marriage and Family*, 62, 964–980.
- BROWN, E. ET AL. (2008): Religiosity and Marital Stability among Black American and White American Couples. *Family Relations*, 57, 186–197.
- BRÜCKNER, H. – BEARMAN, P. (2005): After the promise: the STD consequences of adolescent virginity pledges. *Journal of Adolescent Health*, 36:271–278.

- CARROLL, J. S. – DOHERTY, W. J. (2003): Evaluating the effectiveness of premarital prevention programs: A meta-analytic review of outcome research. *Family Relations*, 52, 105–118.
- CHERLIN, A. J. – CHASE-LANSDALE, P. L. – MCRAE, CH.: Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course. in: *American Sociological Review*, 1998/2.
- CHOOSE TO BE EXCELLENT.
http://www.teen-aid.org/Abstinence.Education/Choosing_to_Be_Excellent.htm
- COHAN, C. L. – KLEINBAUM, S.: Toward a Greater Understanding of the Cohabitation Effect: Premarital Cohabitation and Marital Communication. in: *Journal of Marriage and the Family*, 2002/1.
- Committee on HIV Prevention Strategies in the United States, Institute of Medicine. *No Time to Lose: Getting More from HIV Prevention*. Washington, DC: National Academy Press, 2000.
- Counting the Cost of Family Failure. Briefing Note no2. 2010 February. Relationships Foundation.
<http://www.relationshipsfoundation.org/Web/OnlineStore/Product.aspx?ID=55&RedirectUrl=~%2fWeb%2fOnlineStore%2fProducts.aspx>
- CUTRONA, C. E. ET AL. (2003): Neighborhood context and financial strain as predictors of marital interaction and marital quality in African American couples. *Personal Relationships*, 10, 389–409.
- CSIZMADIA RÓBERT ÉS TÁRSAI: Amit a tudomány megtehet a házasságra nevelésért: párkapcsolati nevelés a középiskolákban. *Mester és Tanítvány* 27., 2010. augusztus, 108–117.
- DAVIS, K. R. – WELLER, S. C. (1999): The Effectiveness of Condoms in Reducing Heterosexual Transmission of HIV. *Family Planning Perspectives*, 31, 272–279.
- DEMARIS, A. – RAO, K. V.: Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability in the United States. A Reassessment. In: *Journal of Marriage and the Family*, 1992.
- DION, M. R. (2005): Healthy marriage programs: Learning what works. *Future of Children*, 15, 139–156.
- ESPING – ANDERSEN, G.: Jóléti államok az évszázad végén: a munkaerő-piaci, a családszerkezeti és a demográfiai változások hatása. In: Csaba Iván – Tóth István György 1999. *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.
- FAGAN, F. P. – PATTERSON, R. W. 2002 Marriage and Welfare Reform: The Overwhelming Evidence that Marriage Education Work. Rector Backgrounder #1606.
- FINCHAM, F. D. ET AL. (2007): Transformative Processes in Marriage: An Analysis of Emerging Trends. *Journal of Marriage and Family*, 69, 275–292.
- FINCHAM, F. D. – BEACH, S. R. H. (2010): Marriage in the New Millenium: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 72, 630–649.
- GARDNER, S. – HOWLETT, L. (2000): Changing the focus of interventions: The need for primary prevention at the couple level. *Family Science Review*, 13, 96–111.
- GARDNER, S.P. ET AL. (2004): Evaluation of the *Connections: Relationships and marriage* curriculum. *Family Relations*, 53, 521–527
- GARDNER, S.P. – BOELLAARD, R. (2007): Does youth relationship education continue to work after a high-school class? *Family Relations*, 56, 490.
- GEREVICH TAMÁS: Családi életre nevelés. *Kézirat*. (Szakdolgozat, 2004. JPTE BTK, Szociológia szak)
- GRAY, L. – PHELPS, S. (2001): *A. C. Green's Game Plan Abstinence Program (Libby Gray and Scott Phelps/ Project Reality, 2001)*
- GRÉSZ GÁBOR ÉS TÁRSAI (SZERK.) 2005. *Fiatalok az Élet Küszöbén (FÉK). Kapcsolat- és jellemépítő AIDS- és drogreprevenációs program. Tanári kézikönyv 1-2*. Budapest: Timóteus Társaság. *Grész Gábor: A családi életre nevelő programok fontosabb tartalmi elemei*. *Mester és Tanítvány* 27., 2010. augusztus, 51–60.

- GRÉSZ GÁBOR: A családi életre nevelő programok fontosabb tartalmi elemei. *Mester és Tanítvány* 27., 2010. augusztus, 51–60.
- GRÉSZ GÁBOR ÉS TÁRSAI: Családi életre nevelés az iskolán kívül. *Mester és Tanítvány* 27., 2010. augusztus, 118–121.
- GOTTMAN, J. (1998). Worker loss. Retrieved March 13, 1998 from <http://www.smartmarriages.com/>
- HALFORD, W. K. ET AL. (2001): Can skills training prevent relationship problems in at-risk couples? Four-year effects of a behavioral relationship education program. *Journal of Family Psychology*, 15, 750–768.
- HALFORD, W. K. ET AL. (2006): Do couples at high risk of relationship problems attend premarriage education? *Journal of Family Psychology*, 20, 160–163.
- HALFORD, W. K. ET AL. (2008): Strengthening couples' relationship with education: Social policy and public health perspectives. *Journal of Family Psychology*, 22, 497–505.
- HARPER, CYNTHIA – MCLANAHAN, SARA.: Father Absence and Youth Incarceration. *Center for Research on Child Wellbeing, Working Paper #99-03*. www.aboutdads.org/reports/Father_Absence.and_Youth_Incarceration.pdf
- HARRIS, J. 2000. Búcsú a randevúktól. "JÓ HÍR" Iratmisszió Alapítvány.
- HAWKINS, A. J. ET AL. (2008): Does marriage and relationship education work? A meta-analytic study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76, 723–743.
- Healthy Choices, Healthy Relationships. The Dibble Institute.
- HORTOBÁGYINÉ DR. NAGY ÁGNES (SZERK.) 2005. Családi életre nevelés az oktatásban. Család-órákat segítő kézikönyv. Budapest: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Családpedagógiai Intézete.
- HORTOBÁGYINÉ NAGY ÁGNES: A boldogabb családokért – családi életre nevelés (CSÉN) iskolai program. *Lehetőség a család értékének megőrzésére*. *Mester és Tanítvány* 27., 2010. augusztus, 89–106.
- JAKUBOWSKI, S. F. ET AL. (2004): A review of empirically supported marital enrichment programs. *Family Relations*, 53, 528–536.
- JEMMOTT, J.B. ET AL. (2010): Efficacy of a Theory-Based Abstinence-Only Intervention Over 24 Months: A Randomized Controlled Trial With Young Adolescents. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*. 164(2):152–159.
- JENSEN, AN-MAGRITT – CLAUSEN, STEN-ERIK: Children and Family Dissolution in Norway: The Impact of Consensual Unions. In: *Childhood*. 2003 Sage Publications (p65–81)
- JOHNSON, C. A. ET AL (2002): Marriage in Oklahoma: 2001 baseline statewide survey on marriage and divorce (So2096OKDHS). *Oklahoma City: Oklahoma Department of Human Services*.
- JOHNSON, ROBERT A. ET AL. 1996 The Relationship Between Family Structure and Adolescent Substance Use. Rockville, MD: Substance Abuse and Mental Health Services Administrations, Office of Applied Studies, U. S: *Department of Health and Human Services*.
- JUDAH, S.: Essential Disciplines for Teens. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=1650
- KAMARÁS FERENC 1996. Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat főbb eredményei. Budapest: KSH.
- KAMPER, C.: Connections: Relationships and Marriage. www.buildingrelationships.org/Documents/CP-SL25.pdf
- KARNEY, B. R. ET AL. 2003 Family formation in Florida: 2003 baseline survey of attitudes, beliefs, and demographics relating to marriage and family formation. *Gainesville: University Press of Florida*.

- KARNEY, B. R. – BRADBURY, N. T. (2005): Contextual influences on marriage: Implications for policy and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 14, 171–174.
- KARNEY, B. R. ET AL. 2007 Adolescent Romantic Relationships as Precursors of Healthy Adult Marriages. A Review of Theory, Research, and Programs. Prepared for the Department of Health and Human Services. Rand Corporation. (See also as 'Rand Report'.)
- KIERNAN, K.: Cohabitation in Western Europe. In: *Population Trends*, Summer, 1999.
- KIERNAN, K.: Childbearing outside marriage in Western Europe. in: *Population Trends*, Winter, 1999.
- KIRBY D.: *Emerging Answers: Research Findings on Programs to Reduce Teen Pregnancy*. Washington, DC: National Campaign to Prevent Teen Pregnancy, 2001.
- KOLONITS KLÁRA: Kapcsolatra és házasságra nevelés: Elmélet és gyakorlat. *Kézirat*.
- KREITZER, A. (1992): Evaluation of the Loving Well curriculum. *Unpublished manuscript*. Boston University. Az összefoglaló olvasható: <http://www.bu.edu/education/lovingwell/Formal.Evaluation.html>
- LAMBERT, N. M. – DOLLAHITE, D. C. (2006): How religiosity helps couples prevent, resolve, and overcome marital conflict. *Family Relations*, 55, 439–449.
- LERIDON, H.: Cohabitation, Marriage, Separation : An Analysis of Life Histories of French Cohorts from 1968 to 1985. in : *Population Studies 1990/1*.
- LES FEMMES (1995): Les femmes. *Portrait social*. 1995. INSEE, Paris.
- LICHTER, D. T. – QIAN, Z. (2005, NOVEMBER): Serial cohabitation and transitions to healthy marriage. *Paper presented at The Association for Public Policy Analysis and Management Conference*, Washington D. C.
- LICHTER, D. T. – QIAN, ZH. – MELLOTT, L. M.: Marriage or Dissolution? Union Transitions Among Poor Cohabiting Women. *Demography* 2006/2.
- LICHTER, D. T. – CARMALT, J. H. (2009): Religion and marital quality among low-income couples. *Social Science Research*, 38, 168–187.
- LINDGREN, J. 1997 Non-Marital Cohabitation and Union Dissolution. Helsinki: The Population Research Institute.
- MAHONEY, A. ET AL. (2001): Religion in the home in the 1980s and 1990s: A meta-analytic review and conceptual analysis of links between religion, marriage, and parenting. *Journal of Family Psychology*, 15, 559–596.
- MAHONEY, A. ET AL. (2003): Religion and the sanctification of family relationships. *Review of Religious Research*, 44, 220–236.
- MARKEY, B. ET AL. (1997): Facilitating Open Couple Communication, Understanding and Study (FOCCUS). Omaha, NE: Family Life Office, Archdiocese of Omaha.
- MARKMAN, H. J. ET AL. (2004): Use of an empirically based education program by religious organizations: Results of a dissemination trial. *Family Relations*, 53, 504–512.
- MCLANAHAN, S.: Diverging destinies: how children are faring under the second demographic transition. *Demography* 2004/4. 607–627.
- MCLANAHAN, S. ET AL. (2005): Introducing the issue. *Future of Children*, 15, 3–12.
- MCNULTY, J. (2008): Forgiveness in marriage: Putting the benefits into context. *Journal of Family Psychology*, 22, 171–175.
- MIHALEC, G. – CSIZMADIA, R.: A PREPARE/ENRICH házassági felkészítő és tanácsadó program hatékonysága: nemzetközi és magyarországi tapasztalatok. *Kézirat*.
- Moving Forward Together. A Proposed Strategy for Marriage and Relationship Support for 2002 and Beyond. April 2002.

- <http://www.dfes.gov.uk/marriageandrelationshipsupport/fundingmarsup/reportfr.shtml#part4>
- Myths and Facts about Sex Education and Condoms. (Issues at a Glance). <http://www.advocatesforyouth.org/PUBLICATIONS/iag/mythsfacts.htm>
- NAPIER, K. (1997): Chastity Programs Shatter Sex-Ed Myths. <http://www.policyreview.org/may97/thhome.html>
- National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy <http://www.thenationalcampaign.org/national-data/default.aspx>
- OLSEN, J. A. – WEED, S. E. (1987): Effects of family-planning programs for teenagers on adolescent birth and pregnancy rates. *Family Perspectives*, 20(3):153.
- OOMS, T. J. – WILSON, P. C. (2004): The challenges of offering relationship and *marriage education* to low-income populations. *Family Relations*, 53, 440–446.
- OSBORN, CYNTHIA ET AL.: Married and Cohabiting Parents' Relationship Stability: A Focus on Race and Ethnicity. in: *Journal of Marriage and Family* 2007/5, 69, 1345–1366.
- OVERBEEK, G. ET AL. (2006): Longitudinal associations of marital quality and marital dissolution with the incidence of DSM-III-R disorders. *Journal of Family Psychology*, 20, 284–291.
- PARROTT, L. – PARROTT, L. 2009 Relationships: An Open and Honest Guide to Making Bad Relationships Better and Good Relationships Great. Zondervan.
- PEARSON, M.: Can Kids Get Smart About Marriage? A Veteran Teacher Reviews Some Leading Marriage and Relationship Education Programs. *A Report for the National Marriage Project in The Next Generation Series*, 2000.
- PEARSON, M.: Love U2®: Relationship Smarts PLUS. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=495
- PEARSON, M.: Love U2®: Baby Smarts: Through the Eyes of a Child. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=1911
- PEARSON, M.: Love U2®: Dating Smarts. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.drg/?page_id=1743
- PEARSON, M.: Love U2®: Communication Smarts: PREP® for Teens. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=1916
- PEARSON, M.: Love U2®: Becoming Sex Smart. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=514
- PEARSON, M.: Love Notes. Making Relationships Work for Young Adults and Young Parents. Berkeley, CA: The Dibble Institute for Marriage Education. http://www.dibbleinstitute.org/?page_id=1728
- RAND REPORT - Adolescent Romantic Relationships as Precursors of Healthy Adult Marriages. A Review of Theory, Research, and Programs. Benjamin R. Karney, Megan K. Beckett, Rebecca L. Collins, Rebecca Shaw Prepared for the Department of Health and Human Services. Rand Corporation 2007.
- RANSCHBURG JENŐ: A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére. In: *Demográfia* 1994/3–4.
- SABIA, J. J. – REES, D. I. (2009): The effect of sexual abstinence on females' educational attainment. *Demography*, 46, 695–715.
- SCAFIDI, B. 2008 The Taxpayer Costs of Divorce and Unwed Childbearing. First-Ever Estimates for the Nation and All Fifty States. A Report to the Nation. Georgia Family Council – Insitute for American Values.
- STAMMERS, T. G.: Abstinence under Fire. <http://pmj.bmjournals.com/cgi/content/full/79/933/365>

- STANLEY, S. M. ET AL. (2006): Premarital education, marital quality, and marital stability: Findings from a large random household survey. *Journal of Family Psychology*, 20, 117–126.
- The State of the Nation Report: Fractured Families. *The Social Policy Justice Group*, 2006, 9–13. forrás: www.centreforsocialjustice.com/client/downloads/BB_family_breakdown.pdf
- STROSCHEIN, L. (2005): Parental Divorce and Child Mental Health Trajectories. *Journal of Marriage and Family*, 67, 1286–1300.
- SUN, Y. – LI, Y. (2002): Children’s Well-Being during Parent’s Marital Disruption Process: A Pooled Time-series Analysis. *Journal of Marriage and Family*, 64, 742–762.
- TACH, L. – HALPERN-MEEKIN, S. (2009): How does premarital cohabitation affect trajectories of marital quality? *Journal of Marriage and Family*, 2009/2. 298–317.
- TEACHMAN, J. (2003): Childhood Living Arrangements and the Formation of Coresidential Unions. *Journal of Marriage and Family*, 65, 507–524.
- TO HAVE AND TO HOLD: *Strategies to Strengthen Marriage and Relationships*. <http://www.aph.gov.au/house/committee/laca/Inquiryinfam.htm>
- TOMKA FERENC 2010. Biztos út. Szerelemről, szexualitásról – fiataloknak, hitoktatóknak. Budapest: Szent István Társulat.
- TRUSSELL, J. ET AL. (1992): Condom slippage and breakage rates. *Family Planning Perspectives* 24(1):20
- UNAIDS. Impact of HIV and Sexual Health Education on the Sexual Behaviour of Young People: A Review Update. [UNAIDS Best Practice Collection, Key Material] Geneva, Switzerland: UNAIDS, 1997.
- WHISMAN, M. A. ET AL. (2006): Longitudinal association between marital discord and alcohol use disorders. *Journal of Family Psychology*, 20, 164–167.
- WU, ZH. – RAO, B. T.: Dissolution of Premarital Cohabitation in Canada. In: *Demography*, 1995/4.